

I De vroeg-middeleeuwse zaalkerk van Aldeneik

De eerste kerk was een houten constructie uit de stichtingsperiode van de toenmalige Benedictinesenabdij, vermoedelijk uit de jaren 719-721. Dat is de periode dat Willibrordus en Bonifatius in onze streken samen missioneerden. De plaats waar de kerk werd opgericht was een heidense cultusplaats, op een moerassige plek in een bos, dicht bij een bron. In het levensverhaal van de H.H. Harlindis en Relindis, de eerste abdisen van die abdij, staat dat hun vader, Adelhard, een grote groep mannen en vrouwen verzamelde om die heidense cultusplaats van alle bijgeloof te zuiveren. Daar gebeurde toen dus een collectieve afzwering van het heidendom onder leiding van de grondheer.

De bouw van de kerk en het klooster was eveneens een collectieve gebeurtenis want toen de H.H. Maagden zelf meehielpen bij het versjouwen van de keien en het zand uit de Maas kwam een enthousiasme menigte burenen helpen. Bij de bouw van de kerk en het klooster onderscheidt de hagiograaf twee fasen. Hij spreekt enerzijds over het leggen van de fundamenten ('conferre fundamenta') en anderzijds over het daaropvolgende werk ('sequens opus'). Hiermee kan alleen timmerwerk bedoeld zijn. In de Vita staat immers: "De kerk, die het immunitétsrecht bezat, werd door de ouders van de kuise maagden in hout opgetrokken en ze stond al een hele tijd recht". Het ging dus om een houten zaalkerk. Het zand en de keien zullen vermoedelijk gebruikt zijn voor de fundering en de bevloering van de kerk en het klooster.

Of deze zaalkerk tot het Northumbrische type, d.w.z. met een vierkant koor, of tot het Zuidengelse type behoorde, dit is met een halfrond koor, kan uit deze tekst niet worden afgeleid. Het eerste type werd door Willibrordus toegepast (o.a. in Echternach); het tweede type door Bonifatius (o.a. in Fulda). In de Vita van Harlindis en Relindis worden beiden tweemaal tezamen vermeld, zodat men zich niet voor het ene of voor het andere type kan uitspreken.

2 De laat-karolingische stenen kerk van Aldeneik.

De tweede kerk van Aldeneik werd gebouwd in steen, nadat de houten kerk rot geworden en grotendeels in elkaar gevallen was. Abdis Ava liet ze daarom tot de grond afbreken. De nieuwe stenen kerk was uitgevoerd in "mooi metselwerk" ('elegantia opere') en ze was "prachtig van constructie" ('formosa constructione').

Toen de bouw van deze kerk klaar was deed de Luikse bisschop Franco (856-901) de verheffing van de relieken van Harlindis en Relindis. Dit alles gebeurde waarschijnlijk vóór 881 alhoewel ook de datum 900 vermeld wordt.

Deze kerk behoort alleszins nog tot de Karolingische tijd. De verheffing van de relieken hield in dat de lichamen van de "eerbiedwaardige maagden van hun vroegere rustplaats door de bisschop Franco werden weggehaald en naar het oostelijke deel van dezelfde kerk, achter het altaar van de onbevleete Maagd Maria, werden overgebracht om ze daar te vereren".

De vroegere rustplaats van de relieken staat eveneens in de Vita beschreven.

Na de dood van Harlindis werden haar stoffelijke resten in een sarcofaag gelegd. Deze sarcofaag werd bovengronds bewaard, "omdat Reinila (Relindis) niet kon verdragen dat aarde de sarcofaag van haar heilige zuster zou bedekken; daarom liet ze de sarcofaag op zuivere grond plaatsen, bedekt met een linnen doek. Niemand werd ooit een kwalijke geur gewaar".

Werd Relindis, die een hele tijd later stierf, op dezelfde manier begraven? Tijdens de restauratie in de vorige eeuw vond men naast de kerk drie sarcofagen; twee daarvan worden nu in de kerk van Aldeneik, onder het linker zijaltaar bewaard.

De nieuwe rustplaats van de relieken werd nu het oostkoor van de nieuwe kerk, achter het hoofdaltaar dat toegewijd was aan de H. Maagd Maria. Hierbij moet worden opgemerkt dat altaren in die tijd niet veel groter waren dan 1 m² en dat ze vrijstaand in de ruimte van het oostkoor werden geplaatst.

Over de wijze waarop de relieken ter verering waren tentoongesteld, kan men slechts gissingen maken. In de Luikse kronieken en in de studies die erop gebaseerd zijn wordt vermeld dat de relieken, na hun verheffing door bisschop Franco, in een reliekschrijn, met zilver en goud versierd, waren opgeborgen. Algemeen wordt beweerd dat deze abdijkerk en het klooster door de Noormannen werd verwoest toen ze in 881 hun kamp hadden opgeslagen te Ascloha (Elsloo of Asselt).

De tekst waarop die bewering gebaseerd is werd echter meer dan 350 jaar na de feiten opgetekend en hij bevat geen enkele feitelijke informatie over Aldeneik. In feite gaat het over een clichématige tekst waarin Gilles van Orval 13 abdijen opsomt die door de acties van de Noormannen werden vernield en

waarvan de kloosterlingen werden vermoord. Deze abdijen werden daarna door Bisschop Richarius (920-945) heropgebouwd. Tegelijk installeerde deze er kapittels, bestaande uit een gemeenschap van 9 geestelijken, waarvan er één abt werd genoemd. Dit laatste moet echter na 8 augustus 936 gebeurd zijn want in dat jaar wordt er in een oorkonde van Koning Otto I nog melding gemaakt van zusters. Mogelijk vond de overgang van vrouwenabdij naar kapittel plaats tussen 8 augustus 936 (laatste vermelding van de zusters) en 23 juli 945 (sterfdatum van bisschop Richarius). Enkele jaren later, op 4 juli 952, schonk dezelfde Otto I het "monasterium Eiche vocatum" aan de Bisschop van Luik Farabrecht (947-953) tezamen met alles wat er bij hoorde zoals gronden en horigen.

De bedoeling van koning Otto I was de geestelijke instelling aan het gezag van leken heren te onttrekken. De eigen kerk werd nu een bisschoppelijke kerk. Voortaan benoemde de Bisschop zelf de seculiere abt van het kapittel die later ook proost werd genoemd. Deze was belast met de geestelijke leiding van de kanunnikengemeenschap evenals met de gastvrijheid. Wel moest hij gedurende één maand per jaar de functie van bisschoppelijke kapelaan op zich nemen door het zingen van canonieke uren in de kapel van de bisschop. Omdat de proost veelal uit de kanunniken van het kathedrale kapittel van Sint-Lambrechts gekozen werd verbleef hij meestal niet in Aldeneik maar in Luik.

De kanunniken leefden oorspronkelijk in gemeenschap, maar later verslaptte de observantie en, na één jaar van verplichte residentie in het kapittelhuis (de strenge residentie) woonden ze in aparte huizen of vervulden parochiale diensten in naburige parochies. Omdat ze samen een college vormden dat geacht werd op de canonieke uren het koorofficie te verzorgen noemt men het een collegiaal kapittel. Iedere kanunnik had de beschikking over eigen bezit en inkomsten. Om hen te onderscheiden van reguliere kanunniken (zoals de Premonstratenzers) die wel in gemeenschap leefden en de geloften van armoede aflegden noemt men hen seculiere kanunniken.

Over de tweede kerk waaraan dat collegiaal kapittel van seculiere kanunniken verbonden was zijn geen bouwkundige gegevens bekend. De enige iconografische bron over deze kerk zou misschien het oudste kapittelzegel kunnen zijn.

De beide maagden staan erop afgebeeld met ieder een westbouw in de hand die drie torens heeft, een grotere toren in het midden en twee kleinere links en rechts. In dat geval zou men dus kunnen spreken van een "Dreiturmwestbau". Toch moet hierbij worden opgemerkt dat de tekening zo weinig gedetailleerd is dat ze maar weinig documentaire waarde heeft.

3 De huidige romaanse kerk met het gotische koor.

3.1 Datering

Over het ontstaan van de huidige kerk is tot nog toe geen enkele directe getuigenis gevonden. De datering het ontstaan van de drie hoofdonderdelen van de huidige kerk werd door J. Coenen, op basis van stijlkenmerken als volgt voorgesteld. Het schip zou dateren uit de tweede helft van de 12e eeuw. Hij leidt dit af uit het regelmatige metselwerk van de lichtbeuk, het fijn bewerkte beeldhouwwerk van de kroonlijst aan de zuidkant, de grote regelmatigheid der bogen. Voor de westbouw haalt hij R. Lemaire aan die erop wees dat deze behoorde tot de overgangstijd van de romaanse naar de gotische bouwtrant. Het enige bouwelement waaruit men dat in de vorige eeuw nog kon afleiden waren de twee, toen nog bewaarde, spitsbogen die uitzagen op de zijbeuken.

J. Coenen stelde daarom als bouwperiode van het westwerk de eerste helft van de 13de eeuw voor. Voor het gotische koor, dat in de plaats gekomen was van een romaanse absis, stelde hij het einde van de 13de eeuw voor. Deze dateringen werden daarna door R. Lemaire en J.J.M. Timmers overgenomen. Alhoewel directe getuigenissen over de bouw ontbreken, kan men toch enige indirecte getuigenissen aanhalen. Zo heeft men de invoering van de jaarlijkse bankruisprocessies door de pauselijke legaat, Guido van Praeneste, die in de jaren 1202-1203 onze streken bezocht, in verband gebracht met de bouw van de nieuwe collegiale kerk. De priesters en gelovigen uit 16 onliggende parochies moesten tijdens de vier Pinksterdagen aalmoezen brengen ter ondersteuning van de daar levende broeders. In ruil daarvoor kregen ze de kwietschelding van het vierde deel van de hen opgelegde penitentie en van de penitentie voor vergeten zonden, met inbegrip van beledigingen van de ouders, voor zover die niet met vuistslagen gepaard gingen.

Het gaat dus duidelijk over een aflaat. Het was in die tijd heel gebruikelijk dat er aflaten werden verleend aan hen die een geldelijke bijdrage leverden voor de bouw van een kerk. Toch heeft men blijkbaar niet voor een klassieke aflaatbrief gekozen maar wel voor een formule van jaarlijkse bankruisprocessies die rechtens en op basis van aloude gewoonte bij andere collegiale kerken in het Bisdóm Luik reeds bestonden. De invoering van die bankruisprocessie in Aldeneik rond het jaar 1202 en de herhaalde be-

vestigingen van die verplichting in de jaren 1242, 1245 en 1279 door verschillende autoriteiten kunnen wijzen op voortgezette bouwactiviteit in die periode, vermoedelijk de westbouw.

Een ander, indirect getuigenis, dateert van 1317. In dat jaar werd, in opdracht van prinsbisschop Adolf van der Mark, een reglement voor het kapittel opgesteld door 2 Luikse kanunniken. Met behulp van deze tekst die 29 kapitels omvat kan men een vrij getrouw beeld krijgen van de organisatie van het kapittel. Over het eigenlijke kerkgebouw bevat de tekst slechts weinig gegevens. Wel leest men in kapittel 6: “omdat de kerkfabriek over weinig of geen goederen beschikt waarmee ze de gebouwen of de veelvuldige gebreken die in de kerk bestaan passend zou kunnen herstellen, besluiten we dat, na het genadejaar van een overleden kanunnik de opbrengst van zijn prebende van het volgende jaar onmiddellijk zal toekomen aan de kerkfabriek”. Deze tekst signaleert dus zowel de gebreken aan de claustrale gebouwen als aan de kerk zelf. Dit zou er misschien op kunnen wijzen dat in 1317 het romaanse koor nog bestond, maar dan in een vervallen toestand. Het gotische koor zou dan pas in de eerste helft van de 14de eeuw zijn gebouwd.

3.2 *De middenbeuk.*

Het enige gedeelte van de derde kerk dat nog uit de oorspronkelijke bouwperiode stamt is het middenschip. Uitwendig ziet men hem als lichtbeuk boven de zijbeuken uitsteken. Volgens J.J.M. Timmers zijn de muren opgetrokken in kolenzandsteen. J. Coenen beschrijft de bouwsteen als bloksteen van middelbare grootte, wellicht afkomstig uit de groeven van Vivegnis.

Vooraf merkwaardig is de gebeeldhouwde kroonlijst van de zuidzijde, die op karbelen rust. Volgens Timmers zou voor de karbelen witte zandsteen gebruikt zijn maar volgens L. Tollenaere is het gebruikte materiaal tufkrijt, ook Maastrichts krijt genoemd en zou de kroonlijst uit de tweede helft van de 12de eeuw dateren. De toegepaste versieringsmotieven zijn zeer verscheiden. Het gaat om monsterachtige dieren: uit hun muilen en staarten ontspringen wijngaardranken met bladeren en trossen, maar ook klaverbladvormige motieven afgewisseld met bollen en tenslotte ook ruitenpatronen met elkaar in zigzag-vorm kruisende en ineengevlochten bouten.

De bedoeling was een licht en schaduwspel te krijgen, wat de kanunniken vanuit hun kruisgang konden bekijken. Uit de tegenstelling tussen deze rijke detaillering van de kroonlijst en de met witte steen omzoomde lichtbeukvensters enerzijds en anderzijds de betrekkelijk ruw gemetselde muurvlakken, put J.J.M. Timmers een argument voor de stelling dat deze kerken uitwendig bepleisterd waren.

Inwendig wordt de lichtbeuk gedragen door twee maal zeven vierkante pijlers met geprofileerde imposten en hoge, bovenaan afgeschuinde basementen. De pijlers zijn, volgens W. Sangers, gebouwd uit silex en grote blokken puimsteen, waarschijnlijk gehaald uit een nabijgelegen vervallen Romeins gebouw.

J. Gielen spreekt van blokken van kwartshoudende zandsteen ('cubes de grès quartzeux') afgewisseld met blokken uit heldergele tufsteen ('cubes de tuf jaune clair') die in groot metselverband zijn verwerkt. De meeste pijlers vertonen later ingevoegde stenen, o.a. als gevolg van het dichtmetselen van de arcaden na het afbreken van de zijbeuken; andere stenen zijn bijgepleisterd tijdens de restauratie. Het laatste pijlerpaar zit voor een deel verborgen in het muurwerk van het koor. Het voorlaatste pijlerpaar is gedeeltelijk weggekapt; het weggekapte stuk werd vervangen door een zuil in zwarte marmer.

Boven de imposten van de pijlers zijn er zeven arcaden. Op de zwikken van die arcaden, onder een waterlijst, bevinden zich muurschilderingen. Boven de waterlijst bevinden zich tweemaal zeven lichtbeukvensters.

Het schip van de kerk wordt slechts een enkele keer in het reglement van 1317 vermeld. In art. 23 is er sprake van processies in het schip van de kerk ('navis templi'), waarbij er staties worden gehouden om een collecte te lezen.

3.3 *De zijbeuken*

Dat de kerk zijbeuken had staat onomstotelijk vast. De teruggevonden fundamenten, de pijlers die alleen als vrijstaande steunen kunnen worden opgevat bewijzen dat. Wel kan men betwijfelen of de wijze van restauratie, namelijk met gipsen graatgewelven en met binnenmuren van bepleisterde bakstenen wel de juiste was.

Op 17 juli 1495 werden er in de kerk van Aldeneik twee nieuwe altaren ingewijd. Deze altaren waren toen nieuw gebouwd. Eén ervan lag in de richting van Maaseik en was toegewijd aan de H. Maagd Maria en de H.H. Lucia, Genoveva, Catharina, Barbara en Franciscus. Het andere altaar lag in de richting van Ophoven en was toegewijd aan de H. Drievuldigheid en de H.H. Christophorus, Antonius, Sebastianus en Rochus. Uit de oriëntering van die altaren zou men kunnen afleiden dat ze tegen de zijmuren van de twee zijbeuken lagen. Zo 'n altaar had een vaste bedienaar (rector) en er was een vast inkomen aan verbonden (beneficie). Een ander altaar dat in 1527 wordt vermeld was toegewijd aan Johannes de

Doper en Johannes de Evangelist. Op basis van een testament uit 1539 moest er dagelijks een mis worden gelezen. Er worden nog andere altaren vermeld:

- in 1444: het St. Nicolaas-altaar
- in 1445: het St. Jacobs-altaar
- in 1527: het altaar van de H.H. Harlindis en Relindis
- in 1547: het altaar van het H. Kruis

Al die altaren werden in 1571, bij de verplaatsing van het kapittel naar de kerk van Maaseik overgebracht, behalve het altaar van de H.H. Harlindis en Relindis, want dat werd opgeheven.

3..4 *De westbouw met de toren.*

Voor de beschrijving van het uitwendige van de toren kan men best het werk van J.J.M. Timmers raadplegen. Hij stelt daarbij vraagtekens bij drie onderdelen. De westingang met het neo-Romaans portaal kwam oorspronkelijk in een westbouw niet voor. De vorm van de buitenloggia vindt hij ook verdacht; voorzover bekend is er in de teksten over het tonen van de relieken nergens sprake van een buitenloggia. Men spreekt slechts over het "thoonen ... op den feestdach van Pinxsten" en laat daarbij in het midden waar het gebeurde. Tenslotte vindt Timmers dat de centrale toren een veel te hoge 19de eeuwse spits heeft; een stompe spits zou inderdaad beter bij de Romaanse bouwtrant hebben aangesloten. Toch is de scherpe spits met haar onderaan geknikte vorm al veel ouder dan de 19de eeuw. Men kan nl. die spits al zien in kaartenboeken van Averbode uit ca. 1660 en 1675. Deze toren was in de vorige eeuw al een vast onderdeel van het uitzicht van het dorp geworden!

Inwendig bestaat de westbouw uit een rechthoekige kern, gevormd door 4 kruispijlers, bovenaan door 4 gordelbogen verbonden. Alleen de gordelboog aan de oostzijde lijkt nog volledig oud, getuige zijn verweerd karakter. Hij is bovendien uitgevoerd in een andere steensoort dan de kalksteen, waarmee de pijlers en de rest van de westbouw zijn gebouwd. De vier gordelbogen dragen een vierdelig kruisribbengewelf, dat niet in een middensluitsteen maar in een open cirkelvorm samenkomt; dit laatste om het klokkentouw door te laten.

Dit gewelf rijst even hoog op als de middenbeuk. Men kan zich moeilijk van de indruk ontdoen dat de kruispijlers grotendeels herbouwd zijn, zij het op hun oude grondslag.

De vier kruispijlers worden op halve hoogte aan de zuid-, west- en noordzijde nogmaals door 3 bogen verbonden. Deze aan de zuid- en noordzijde zijn nieuw bijgebouwd, de boog aan de oostzijde is vernieuwd.

Om deze kern werd met zeer dikke muren een koffervormig omhulsel gebouwd dat met drie schuine daken wordt afgedekt, die tegen de onderbouw van de kerkspits aanleunen. Het buitenmuurwerk van deze koffer is met zes brede spitsbogen met de kruispijlers verbonden. Tussen deze spitsbogen zijn graatgewelven op rechthoekige en vierkante grondslag aangebracht. Op de verdieping herhaalt zich hetzelfde, met deze verschillen dat er nu rondbogen zijn gebruikt en dat de rechthoekige gewelven aan de zuid- en noordzijde van de kern naar het oosten toe eindigen in halfronde absidiolen.

Op de verdieping ontstaan er aan de drie zijden emporen, die uitzien op de middenruimte en die door een borstwering, verankerd in de kruispijlers wordt afgesloten. De verdieping vormt een deambulatorium of omgang om de open middenruimte. Aan de westzijde kan men via twee deuren de buitenloggia bezoeken. De twee verdiepingen zijn verbonden door trappen, die in de muurdikte zijn uitgespaard.

Deze koffervormig westbouw, bestaande uit een middentravee met toren en zijpanden aan de drie zijden, wordt met een aantal andere kerken vergeleken.

J.J.M. Timmers en R. Lemaire verwezen naar de later geheel omgebouwde Sint-Gilliskerk te Luik; de laatste auteur verwijst ook naar Walcourt.

Bij L.F. Génicot roept de westbouw, via Werden (ca. 945) en St. Pantaleon te Keulen (ca 980)

herinneringen op aan karolingische prototypes. Ook naar St. Patroclus te Soest wordt verwezen.

Men kan zich natuurlijk afvragen of de reconstructie die de architect in de 19de eeuw maakte wel de juiste was. Heeft hij inderdaad de oude fundamenten gebruikt (zie in het restauratiedossier 1829-1945). Om een poging te ondernemen de oorspronkelijke westbouw te reconstrueren beschikt men over vier soorten van inlichtingen:

- 1) Bouwkundige details, die men op tekeningen van de vorige eeuw nog kon zien
- 2) Bouwkundige gegevens, die nu nog te zien zijn
- 3) Een belangrijke tekst uit het jaar 1596
- 4) Een iconografische bron, eveneens uit het jaar 1596.

Afbeeldingen uit de vorige eeuw laten toe ons een beeld te vormen van wat er toen nog van het westwerk overbleef.

In 1861 publiceerde A. Schaepkens een vooraanzicht van de toren vanuit het zuidwesten. De vierhoekige kern waarop de kerktoren was opgetrokken vertoonde aan de westzijde twee rondbogen, die allebei dichtgemetseld waren.

De bovenste rondboog is smaller dan de onderste. Aan de zuidzijde van de kern ziet men eveneens een ronde boog, die boven een schoormuur uitsteekt en blijkbaar slechts gedeeltelijk dichtgemetseld was. Hij is lager en waarschijnlijk ook smaller dan de bovenste boog aan de westzijde. Een dergelijke boog bevond zich vermoedelijk ook aan de noordzijde.

Van de kerktoren kan men zeggen dat hij rechthoekig is, want aan de zuidzijde bevinden zich twee spitsboogvensters en aan de westzijde is er plaats voor drie. Hij is breder dan het middenschip van de kerk. Hij wordt bekroond met een geknikte spits, die tijdens de restauratie overgenomen werd. Onder de waterlijst bevinden zich spleetvormige lichtopeningen.

Rond de kern bevinden zich een aantal bogen. Aan de linkerzijde is dat een vrijstaande spitsboog waarop, naast onkruid, de resten van een gewelf zich bevinden. Men heeft de indruk dat de aanzet van een gewelfrib naar voor uitspringt. Boven dat alles is er later een stuk schoormuur gemetseld. Aan de rechterzijde bevindt zich een nóg grotere schoormuur, die van op de grond aanzet. Binnen die schoormuur bevindt zich een dichtgemetselde rondboog en daarachter staat er blijkbaar nog een rondboog.

De tekening van M.G. Hennen, gepubliceerd in 1871, laat de kerk vanuit het zuidoosten zien en brengt op twee punten meer duidelijkheid. Parallel met de schuine schoormuur stond er nog een restmuur met daarbinnen een dichtgemetselde spitsboog, die uitzicht gaf op de rechter zijbeuk. Aan de zuidkant van de kern bevond zich een boog, die van op de grond tot op de hoogte van de lichtvensters reikte, zonder dat er zich op halve hoogte een tussenboog bevond, wat aan de westzijde wél het geval was.

Bij de restauratie werden evenwel dergelijke tussenbogen zowel aan de noord- als aan de zuidzijde aangebracht.

Als voorlopige conclusie kan men stellen dat rond de kern er minstens twee spitsbogen bewaard waren, waarvan J. Gielen beweerde dat ze in vroeggothische stijl waren uitgevoerd en aan de binnenkant bekleed waren met een eenvoudige lijst in blauwe bekapte steen. Men kan dus vermoeden dat er aan de zuid- en de noordzijde van de kern twee paar van dergelijke spitsbogen hebben gestaan, waartussen dan weer, zoals nu, een kruis-(rib)gewelf of misschien zelfs een spitstongewelf was aangebracht. Waarschijnlijk herhaalde zich hetzelfde nogmaals op de verdieping. Hoe de voorzijde van de westbouw er uitzag is uit beide tekeningen niet af te leiden.

Een merkwaardig bouwkundig gegeven dat nu nog te zien is bestaat erin dat in de hoeken van de 4 kruispijlers van de kern er zich "vier hoekbasementen met 2 voetringen versierd met gestileerde klauwen" bevinden. Zo beschrijft L.F. Génicot de vormeloze resten van wat eens de basementen van de hoekzuilen zijn geweest, die een tussengewelf hebben gedragen. De auteur merkt op dat zuilen toch té dun zullen geweest zijn om een gewelf te schragen dat zo hoog is als het huidige. Volgens hem was het vroeger ongetwijfeld zo dat het westwerk over de gehele oppervlakte van de kern en van de zijpanden die de kern aan drie zijden omringden, door gewelven in twee niveaus verdeeld. Zoals de westbouw van de St. Gillis-kerk te Luik had ook die van Aldeneik een tribune op de verdieping die naar het oosten, dus naar het kerkschip geopend was. Waarschijnlijk strekte deze tribune zich door middel van een uitbouw balkonvorm niet uit tot boven de eerste travee van het schip. Wat betreft de hoekbasementen kan men zich wel afvragen of het niet gaat om stylofore leeuwenkoppen, zoals die zich bevinden in de crypte van Rolduc (ca 1108) en in het Samson portaal van de St. Gertrudiskerk te Nijvel (ca 1175). Vooral dat laatste voorbeeld is interessant omdat die leeuwen daar "statues-colonnes" dragen die op hun beurt weer een kruisgewelf ondersteunen dat de voorhal overkluist. Deze beeldzuilen staan in Nijvel eveneens in de hoeken van de kruispijlers.

Een derde belangrijke bron wordt gevormd door een devotieboekje dat in 1596 te Luik werd uitgegeven. Het werd geschreven door twee Luikse kanunniken. Over de relieken schrijven deze auteurs dat " ... ter plaetsen van d' eerste residentie der H. Maechden, nu Aldeneyck genoempt ... zijn sij seer neerstich bewaert geweest op eenen schoonen, stercken, breyden, steyne torren der selver Kercke, daer op twee gewelde (sic) sacristien met Altaeren gewest zijn ende genoempt worden de heyldoms Cameren". Deze tekst werd dus geschreven op het moment dat de kanunniken van Aldeneik zich in Maaseik gevestigd hadden (nl. in 1571) en op het moment dat het westblok reeds afgebroken was. Dit kan men afleiden uit de voltooid verleden tijden. De twee sacristieën, waarvan sprake, hebben niet de huidige functie van plaats waar de benodigdheden voor de mis worden bewaard, maar het waren bewaarplaatsen van de reliekenschat. Dit blijkt uit de benaming "heilighdomskamers". Aangezien de toren "breed" was en er zich twee altaren bevonden, mag men aannemen dat met de term "torren", de gehele westbouw bedoeld wordt.

Aangezien de twee sacristieën zich op de toren bevonden is het eveneens duidelijk dat ze zich op de verdieping bevonden en dat met "gewel(f)de sacristieën" de bovengewelven bedoeld worden. De Bollandisten, die deze tekst in het Latijn hebben vertaald hebben latere onderzoekers op een dwaalspoor gebracht door "'heyldoms cameran" met camera sancta" te vertalen.

Het beeld dat men zich tot nu toe van de binnenkant van de bovenverdieping van de westbouw kan vormen is als volgt. Aan weerszijden van de kern bevonden zich twee heiligdomskamers met in ieder een altaar. Deze camerae sanctae bevonden zich dus boven de spitsbogen van de zijpanden. L.F. Génicot spreekt het stellige vermoeden uit dat die altaren zich bevonden in de naar het oosten georiënteerde absidiolen, zoals die inderdaad bij de restauratie zijn aangebracht.

Over de functie van de ruimte tussen de 4 kruispijlers bestaan geen gegevens maar vermoedelijk werd ze gebruikt voor de toning van de relieken aan de gelovigen die in het schip van de kerk verzameld waren. Overigens moet hierbij worden opgemerkt dat tot 1472 de relieken zich nog "boven den hoogen Autaer" bevonden, maar er is een aannemelijke verklaring, waarom ze later naar de westbouw zijn overgebracht. Het grote onbekende gegeven is evenwel het buitenaanzicht van het westwerk. De enige afbeelding die ons hierover zou kunnen inlichten staat in het reeds vermelde devotieboek uit 1596. Het westwerk was toen reeds afgebroken. Op het frontispice tegenover de eerste bladzijde ziet men de

H.H. Harlindis en Relindis, beiden met een abdissestaf, samen een zwaar westwerk dragen. Tussen hen beiden in en op de achtergrond ziet men, schematisch getekend, een tweede kerkgebouw. Het heeft een kerktoeren met een geknikte spits, die nu zo typisch is voor de kerk van Aldeneik, maar die we ook reeds uit afbeeldingen uit 17de eeuwse kaartenboeken kennen. Het is dus niet onmogelijk dat de kerk van Aldeneik werd afgebeeld, nadat het westwerk was afgebroken. Eén gegeven klopt niet. Op de tekening lag de ingang van de kerk aan de westzijde, terwijl beweerd wordt dat de ingang zich vroeger aan de noordzijde in de eerste travee bevond.

Het westwerk dat de heiligen dragen kan een afbeelding zijn van het vroegere, intussen afgebroken, westwerk van de oude collegiale kerk, maar het kan natuurlijk ook een fantasieafbeelding zijn. Toch gaan we er voorlopig van uit dat dit niet zo is! De tekening is immers zo gedetailleerd dat men ze niet a-priori mag verwerpen. De tekening is evenwel niet zo nauwkeurig dat alle regels van het perspectief werden toegepast.

Bij het bekijken van de merkwaardige tekening springen twee kenmerken onmiddellijk in het oog: de westbouw had geen centrale toren zoals nu maar wel twee kleinere zijtorens en de kerk had een ronde afsluiting in het westen, een westkoor dus. Het enige uitwendige kenmerk dat we rechtstreeks met het interieur in verband kunnen brengen is de indeling in 2 niveaus. Dit drukt zich uitwendig uit door een horizontale band, die zowel in de onderbouw van de (2) toren(s) als in het westkoor een onderverdeling maakt.

De onderbouw van de toren bestond uit 2 bouwvolumes. In het onderste deel was er een ingang deur en in de bovenste hoeken twee vierkante raamopeningen. Op welke manier de 2 spitsbogen en de kruis(rib)gewelven of spitstongewelven daarin geïncorporeerd waren kan men zich moeilijk voorstellen; de vierkante raamopeningen moeten welhaast in de gewelverschelpen vallen.

Het bovenste deel was kleiner en lager en had twee ramen naar de noordzijde en één raam naar de westzijde.

De eigenlijke toren bestond op zijn beurt uit twee volumes.

Het onderste deel was misschien zeshoekig, maar het kan ook vierhoekig geweest zijn. De overgang tussen de onderbouw en de toren gebeurde met frontons en driehoekige verloopstukken.

Het bovenste deel van de toren ging over in een vierkantig topstuk en het geheel werd bekroond met een stompe spits. Tussen beide torenhelften stonden driehoekige siergeveltjes, iets wat ook op de spits van de Ste. Croix kerk te Luik voorkomt en op Rijnlandse invloed wijst.

Het westkoor dat voor 3/4 is afgebeeld had onderaan 4 rondbogige vensters; boven waren er 6 eveneens rondbogige vensteropeningen.

Men zou uit de tekening kunnen afleiden dat er boven een open galerij was, waarbij 5 zuilen een arcade van 6 bogen ondersteunden. Naar binnen werd die galerij dan door een muur afgesloten.

De benedenverdieping van het westkoor werd door 4 ramen verlicht, die tamelijk hoog boven de begane grond waren aangebracht. Hier stond waarschijnlijk een altaar (westkoor). De bovenverdieping ontving zijn licht via de ramen van de onderbouw van de toren en vanuit de lichtbeukvensters.

Zoekt men naar parallellen voor een dergelijke westbouw, dan kan men denken aan de Luikse collegiale kerk van Sainte-Croix. Deze kerk dateert uit het begin van de 13de eeuw en ze heeft een rond westkoor met rondbogige vensters, die aan de buitenkant door een architect-restaurateur in spitsbogen zijn veranderd. Deze kerk heeft een westtransept en een achthoekige kruisingstoren.

Een andere kerk waarnaar men kan verwijzen is de westbouw van de Dom te Trier (11de eeuw), waar eveneens een vooruitspringend half rond westkoor voorkomt, aan weerszijden geflankeerd door twee grotere vierkante torens en 2 kleinere ronde traptorens.

Toch moet men voorzichtig blijven om de beschreven tekening als een uitbeelding van het vroegere westblok te beschouwen. Hierbij kan men wijzen op de tegenstelling tussen de spitsbogen binnen en de ronde bogen van de vensters aan de buitenkant. Bovendien ziet men op de tekening van A. Schaepekens (anno 1861) de aanzet van een vooruitspringende gewelfrib, wat erop zou kunnen wijzen dat aan de westzijde van de kruispijlers er ook een overwelfd zijpand bestond. Anderzijds kan men er ook op wijzen dat er één auteur is die suggereert dat de centrale toren niet origineel is, nl. J.J.M. Timmers. Deze beweert dat "men de vierkante kern van de westbouw als kerktoren had behandeld".

Om een uitspraak te doen over het juiste inzicht van de westbouw zou men over een nauwkeurige beschrijving van de fundamenteën moeten beschikken, o.a. over het al dan niet doorlopen van de fundamenteën onder de huidige ingang van de kerk. Om meer duidelijkheid te krijgen over het gebruik van de verschillende ruimten in de westbouw, zou men de rekeningen van het kapittel aan een systematisch onderzoek moeten onderwerpen!

3.5 **Het koor.**

Het jongste bouwonderdeel van de kerk is het koor. Voor een uitwendige beschrijving wordt verwezen naar J.J.M. Timmers. Inwendig bestaat het koor uit een polygonale absis, die door vijf lancetvensters wordt verlicht en uit een koortravee met grote cirkelvormige vensters. Een triomfboog scheidt het koor van het schip.

Het koor wordt als vroeggotisch beschouwd en het kwam in de plaats van een romaans koor, maar daarover zijn geen bouwkundige gegevens overgeleverd. Wél wordt in een oorkonde van 1162 het "altare quod est in Eike" vernoemd, maar het enige dat men uit de context kan afleiden is dat de relieken zich toen in het koor bevonden, zoals dat sinds de verheffing van de relieken op het einde van de 9de eeuw het geval was. Dat was ook in 1472 nog zo. In dat jaar opende de Deken en het kapittel het met zilver versierde reliekschrijn om de inhoud ervan te onderzoeken. Toen bevond "die casse" zich "boven den

hoogen Autaer".

In de vijfzijdige koorafsluiting bevinden zich rechts en links van het altaar nissen. De rechtse nis wordt in tweeën gedeeld door een zuiltje, waarboven zich twee driepasbogen bevinden. Als grondvlak doet een zwartmarmereen altaarsteen dienst, waarvan de wijdingskruisjes nog te zien zijn.

De functie van deze nis werd op verschillende manieren beschreven. G. Daniëls duidt ze aan als credens, bedoeld dus voor het opbergen van altaargerei. Aangezien zich in iedere stenen nis een stenen kom bevindt, spreekt J.J.M. Timmers over twee piscinen, bedoeld voor de liturgische handwassing tijdens de mis. Aangezien de "stenen kommen" geen afvloeiopening hebben en het in feite gaat om twee uitgeholde Romaanse kapitelen is de opvatting van B. Geukens, dat het hier om wijwatervaten zou gaan waarschijnlijk de juiste.

Aan de linkerzijde van het altaar bevindt zich een muurtabernakel, dat uitvoerig beschreven wordt door Kan. E. van der Donck.

In de vierkante koortravee bevindt zich aan de rechterkant, naast de deur van de sacristie, een grote spitsboog, die blijkbaar achteraf dichtgemetseld werd. Hier bevond zich waarschijnlijk een deur die toegang gaf tot de kapittelgebouwen. Aangezien er nu een brede nis is ontstaan, waar ruimte voor de zitplaatsen van de priesters was, noemt men dit de sedilia.

Aan de overzijde van de koortravee bevindt zich een overvloedig versierd eikenhouten beschoot waarbinnen zich een deur bevindt. Deze deur gaat evenwel niet open en erachter is een muur. Er wordt verondersteld dat het om een reliekenkast zou gaan. Ook wordt beweerd dat zich hierachter een deur en een gang zou hebben bevonden die naar een ziekenkamer leidde. Het St. Pietersbeeld dat zich boven de "deur" bevindt is volgens sommigen uitgevoerd in zandsteen, een andere auteur spreekt over een houten beeld geschilderd in steenkleur, daterend uit de 15de eeuw.

Het eigenlijke koor is waarschijnlijk nooit gebruikt voor het koorgebied. De laatste en voorlaatste travee van de middenbeuk werd gebruikt als zangkoor. Dit leidt men af uit het gedeeltelijk afkappen van het voorlaatste pijlerpaar. Het weggenomen stuk werd vervangen door een zwartmarmereen schalk. Verder kan men op de zwik tussen de vijfde en de zesde travee ingevoegde stenen zien: daar bevond zich blijkbaar de apostelenbalk. Hoe het zangkoor verder was afgesloten van de rest van de kerk weet men niet. Was er een koorhek of een opengewerkt doksaal?

In het reglement van 1317 wordt eenmaal melding gemaakt van koorbanken. Alleen de kanunniken die tot subdiaken gewijd waren mochten in de hogere koorbanken gaan staan ('stare in formis superiori-

bus'). Het koorgestoelte had immers twee zitrijen. De hogere rij was bestemd voor de kanunniken, de lagere voor de zangers (de zgn. choralen), de jongens die aan de kapittelschool studeerden. De opstelling van de koorbanken is wellicht te vergelijken met die van de St. Jacobskerk te Luik. De benedenrij telt daar acht en de bovenrij zeven zitplaatsen. De bovenste rij wordt ook daar onderbroken door een zuil met een schalk, waardoor de ruimte voor één zitplaats verloren gaat.

3.6 De kapittelgebouwen en de parochiekerk

Het reglement van 1317 bevat de oudste vermelding van de parochiekerk van Aldeneik. In kapittel 14 staat "dat de vicarius van de parochiekerk van Aldeneik, die gelegen is binnen de omheining van het kapitteldomein (omheining: ambitus) tijdig zijn mis moet lezen zodat ze gedaan is voor het Introitus van de hoogmis in de kapittelkerk; zo kunnen de vicarius en het volk ook bij die mis aanwezig zijn".

Waarschijnlijk lagen de kapittelgebouwen aan de zuidzijde van de kapittelkerk en lag de parochiekerk ernaast. Deze parochiekerk, die toegewijd was aan St. Pieter werd kort na 1570 afgebroken, toen Gerardus van Groesbeek besloot om het kapittel binnen de stadswallen van Maaseik te vestigen.

Ook de kloosteromgang werd afgebroken en alles werd in een kerkhof veranderd. De kapittelgebouwen lagen vermoedelijk tussen de kapittelkerk en de parochiekerk. In de bronnen worden volgende gebouwen vermeld: de kruisgang of het kloosterpand (ambitus) in 1439, 1482 en 1570; een schoolgebouw (in 1402 vermeld als "onse schole in onsen godthuyse"); een kapittelzaal (capitulum, waar o.a. de halfjaarlijkse kapittelvergaderingen werden gehouden) en het kapittelhuis (in 1317 claustrum genoemd).

Volgens het reglement van 1317 was een kanunnik slechts het eerste jaar tot strenge residentie verplicht. Dit hield in dat hij in het kapittelhuis moest slapen en dat hij het grootste gedeelte van de week op gestelde uren daar moest eten. Daarna mocht de kanunnik in een eigen huis gaan wonen (in 1317 domus claustralis genoemd), waarvan hij zelf het dak en de wanden moest onderhouden. Over de onderlinge schikking van die gebouwen zijn er geen inlichtingen. J. Gielen vermeldt dat "de bogen die zich op de bovenverdieping van de westbouw bevinden, boven die van het gelijkvloers, vroeger in verbinding stonden met de kapittelgebouwen en dat ze schijnen dienst te hebben gedaan als doorgang naar de kerk". In dezelfde zin spreekt J. Stals, waar hij het heeft over "de overblijfselen van dit klooster welke aan den toren der kerk gehecht zijn". Hij vermeldt nog dat het klooster "een zeer groot en ruim gebouw moet zijn geweest en dat dit bewezen wordt door de grootte uitgestrektheid der fundamenten welke van tijd tot tijd ontdekt worden". Hierbij moet men niet alleen denken aan de fundamenten van de kapittelgebouwen, maar ook aan die van de voormalige parochiekerk.

Tenslotte kan hier nog kapittel 16 van het reglement van 1317 aangehaald worden, waarin gesteld wordt dat er geen danspartijen mogen worden georganiseerd in ecclesia (in de kerk), in caemeterium (op het kerkhof) seu ambitu (of binnen het kloosterpand) ofwel binnen de omheining van het kapitteldomein.

4 De verplaatsing van het kapittel van Aldeneik naar Maaseik

4.1 Historische achtergrond

Een aantal voorafgaande feiten kunnen ertoe bijdragen om de redenen van verplaatsing beter te begrijpen. Van 1482 tot 1492 woedde in het prinsbisdom een burgeroorlog tussen de families van Horn en van der Mark (ook van Arenburg genoemd) en hun aanhangers over het bezit van de Luikse bisschopstroom. Vanuit de burcht van Stokkem, een bolwerk van de Arenbergers, werden in de loop van het jaar 1485 de twee kerken van Aldeneik ingenomen. De Arenbergers veranderden beide kerken in "roofohuizen" en ze stalden hun paarden erin. Vanuit Aldeneik werden aanvallen uitgevoerd op de stad Maaseik, die door troepen van de graaf van Horn verdedigd werd.

In die omstandigheden is het duidelijk dat de kanunniken hun toevlucht in Maaseik zochten en dat ze hun reliekschrijn en andere kostbaarheden hadden meegenomen. Wanneer achteraf (1472) de vrede was hersteld en de kanunniken konden terugkeren, hebben ze waarschijnlijk hun relieken niet meer op het hoogaltaar gezet, zoals dat in 1472 nog het geval was, maar werden ze op de verdieping van de westbouw op twee altaren bewaard; zoals de auteurs van het leven der heyliger Maechden ... in 1596 getuigen.

Op 5 augustus 1542 werd het lot van de kerk van Aldeneik besproken op een vergadering van het kathedrale kapittel van St. Lambrecht te Luik. Dit was ten tijde van Prinsbisschop Cornelis Van Zevenbergen (1538-1544), die door Karel V als Prinsbisschop van Luik was aangesteld.

Karel V was toen in een conflict verwickeld met Willem van Kleef, hertog van Kleef, Gulik en Berg, die nu ook nog het hertogdom Gelre bij zijn bezittingen zou willen voegen.

Daardoor zou er tussen Rijn en Maas, een nieuwe staat ontstaan, die de wording van het Habsburgse statencomplex in de Nederlanden zou gaan bedreigen.

Die nieuwe staat zou grenzen aan het Loonse deel van het prinsbisdom en ook voor die staat een bedreiging vormen. De Prinsbisschop had als opdracht die dreiging af te weren.

In de zomer van 1542 verzamelden zich Gelderse troepen die blijkbaar het land van Loon wilden binnenvallen. In Maaseik bereidde men zich op het ergste voor. De "capiteynen ende luyden van orloeghe" gaven aan de Prinsbisschop als hun mening te kennen dat "der thoren ende die kercke van alden eycke ... derselver stat schedig is (schadelijk is voor de stad Maaseik) ende den vianden dienen mucht tot eener sterckde indtegen onse stadt".

Daarom werden de volgende adviezen geformuleerd. Het collegiale kapittel zou naar de stad moeten worden overgeplaatst. De kerk en de toren zouden moeten worden afgebroken. Aangezien dit echter grote kosten met zich zou brengen, die het kapittel van Aldeneik niet zou kunnen opbrengen, zou de translatie van het kapittel en de afbraak alleen op algemene kosten kunnen gebeuren. Alhoewel zowel het kapittel van Aldeneik als dat van St. Lambrecht te Luik instemden met dit voorstel werd het toch niet uitgevoerd, omdat geen van de 3 standen (kapittel van St. Lambrecht, adel, steden) daarvoor geld ter beschikking wilde stellen.

Uiteindelijk werd Maaseik niet aangevallen, want de Geldersen vielen het hertogdom Brabant aan. Het gevaar was geweken maar het probleem van de translatie en van de afbraak van de kerk was hiermee gesteld.

4.2 Redenen van de overplaatsing

Op 4 november 1570 besloot Prinsbisschop Geraard van Groesbeek tot de overplaatsing van het kapittel van Aldeneik naar de parochiekerk van Maaseik. De kanunniken van Aldeneik formuleerden de redenen die dat noodzakelijk maakten als volgt: "De collegiale kerk was blootgesteld aan beledigingen, berovingen en overlast van kwaadwilligen in deze stormachtige tijd. Dit ging zover dat de kanunniken en de overige beneficianten bij die kerk in hun claustrale huizen niet meer konden verblijven en de relieken en de kerkornamenten niet meer veilig konden bewaren. Door de driestheid van de soldaten waren ze verplicht om hun toevlucht te zoeken binnen Maaseik, waardoor ze de goddelijke diensten moesten onderbreken en hun huizen en hun bezittingen moesten achterlaten. Nog niet zo lang geleden braken heiligschennende dieven in de kerk en ze stalen vijf kelken van vrij grote waarde en nog vele andere kerkornamenten. Daarbij komt nog dat de opbrengsten van de afzonderlijke prebenden ten getalle van twaalf de waarde van 40 ducaten per jaar niet overtreffen zodat ze niet voldoende zijn om hun kerkelijk stand op te houden".

4.3 De eigenlijke overplaatsing

Deze vond plaats op 22 maart 1571, het feest van de HH. Harlindis en Relindis. In processie en met gezang werden de relieken binnen de stad Maaseik gebracht. Omwille van het plechtige karakter van deze uittocht mag men aannemen dat de feitelijke verplaatsing reeds gebeurd was.

4.4 De gevolgen van de overplaatsing voor Aldeneik

De Bisschop gaf opdracht de oude parochiekerk van Aldeneik, toegewijd aan St. Pieter samen met het kloosterpand van de oude collegiale kerk af te breken en in een kerkhof te veranderen. De claustrale huizen met hun tuinen en afhankelijkheden mochten aan leken verkocht worden, opdat de kapittelheren zich binnen Maaseik een nieuw huis zouden kunnen kopen.

Vanaf dan werd de vroegere collegiale kerk de parochiekerk van Aldeneik onder het patronaat van de H. Maagd Maria en van St. Pieter. Al de relieken, gewijde vaten gewaden, afbeeldingen, klokken, ornamenten en de doopvont werden van de vroegere naar de nieuwe parochiekerk overgebracht. De romaanse doopvont (voetstuk en zuil) komt dus uit de oude parochiekerk.

Alhoewel het in de bisschoppelijke oorkonde niet was voorzien is het waarschijnlijk dat, tegelijk met de afbraak van de oude parochiekerk en het kloosterpand, ook de westbouw werd afgebroken en misschien ook de zijbeuken. De westbouw bestond waarschijnlijk in 1596 al niet meer.

5 **De parochiekerk van Aldeneik**

Over de parochiekerk van Aldeneik zijn, voor wat betreft de 17de en 18de eeuw weinig gegevens bekend. Dit is o.a. een gevolg van het feit dat de proost van het kapittel aartsdiakonale bevoegdheden had voor de kerken van Maaseik, Aldeneik en Geistingen, zodat de aartsdiakens van het Bisdom geen visitatierecht hadden in die kerken, zodat er geen verslagen bestaan!

De kaartboeken van Averbode uit de tweede helft van de 17de, begin 18de eeuw, bevatten een aantal miniatuurtekeningen van de kerk van Aldeneik. De zijbeuken zijn dan reeds afgebroken, zodat alleen een toren, de middenbeuk en het koor overblijven.

In 1660 werd de grote klok van Aldeneik hergoten. Toen ze op 1 oktober van dat jaar door de Deken van Maaseik, Fredericus Bormans, werd gewijd kreeg ze de naam Anna Maria, wat misschien bewijst dat de kerk toen reeds aan de H. Anna was toegewijd. In dit verband kan nog worden vermeld dat reeds in 1524 een broederschap van de H. Anna wordt vermeld en dat de Bisschop in 1570 voorschrijft dat er iedere woensdag de mis van St. Anna moet worden gelezen, zoals van oudsher gebruikelijk was.
